

РЕОРІЄНТАЦІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті розглянуто перехід української літератури від стану колоніальної залежності та обмеженості до сучасних форм та жанрів, що задовольняють попит читача XXI століття. Це був шлях від мовних експериментів та малих форм до становлення повновартісного роману, від руйнування колоніальної матриці до постколоніальної свободи. Існують проблеми поколінневого дисбалансу, масової літератури, але в останні роки вони успішно вирішуються. Авторами знакових творів сучасної літератури стали представники середнього покоління О. Забужко, Ю. Андрухович, Л. Кононович, В. Даниленко, М. Матіос та ін. Однак творчу активність виявляють також молоді автори Т. Малярчук, М. Кідрук, О. Чупа, В. Амеліна тощо. Актуальна ситуація дає підстави з поміркованим оптимізмом оцінювати перспективи розвитку української художньої літератури.

Ключові слова: література, колоніальний і постколоніальний стан, письменник, покоління, текст, жанр, мова, експеримент.

Періодизацію літературного життя не завжди випадає корелювати з фазами суспільного розвитку, як це свого часу блискуче доводив Д. Чижевський [13, 10–12]. Вона має свою виразну специфіку. Хоча, з іншого боку, не можна також ігнорувати суспільних зв'язків та зумовленостей літературного процесу. Так чи інакше, новітній етап розвитку української літератури пов'язуємо зі створенням Незалежної Держави в 1991 році. Щоправда, хронологічно становлення нової фази літературно-культурного життя не буквально збігається з 1991 роком, коли було проголошено нову державу на руїнах колишньої – Радянського Союзу, що розпався під тягарем політичних та економічних факторів.

У художній літературі нові тенденції спостерігаємо вже у другій половині та наприкінці 1980-х років. Так, Тамара Гундорова пропонує за переломний пункт вважати 1986 рік, а саме – аварію на Чорнобильській АЕС [2], що відкрила шлях радикальних суспільно-культурних перетворень в Україні. Згідно з періодизаційною концепцією дослідниці, від цього моменту починається історія української постмодерної літератури, що свідомо реконструювала радянські культурні коди та проклала дорогу новій естетиці, наближеній до західного постмодернізму. Схожі критерії застосовує до новітньої літератури й Роксана Харчук, діагностуючи в ній постмодерні тенденції [12].

Інакшу модель переходу запропонував австралійський учений Марко Павлишин, який вважав ключовою ознакою новітньої української літератури не її постмодернізм, а постколоніалізм [8]. Варто додати, що постколоніальний етап, який почався ще у 80-х роках минулого століття,

триває досі, адже вихід із колоніальної тіні виявився для української культури надто драматичним, суперечливим та тривалим. Володимир Даниленко, який також наголошує на постколоніальній якості сучасної словесності, пише зокрема про цю динаміку: «До 1991 року українській літературі був притаманний приховано антиколоніальний пафос, а після розвалу Радянського Союзу й утворення української держави література вступила в постколоніальну стадію свого розвитку. Після зникнення літературоцентризму українська література почала пошуки і створення нового героя, нового світу, нової української людини» [3, 7].

Зрозуміло, що народження нової якості не буває блискавичним, тому процес творення письменства Незалежності розтягнувся на роки й навіть десятиліття. На сьогодні перейдено значний шлях успіхів та пошуків – близько двадцяти п'яти років. Це дає підстави до певних підсумків, хоча такі підсумки можуть бути лише передчасними, оскільки – з історичного погляду – йдеться про відносно невеликий відрізок часу, коли не все проявляється виразно та досконало і стає очевидним.

Кардинальна зміна ситуації заходить із появою нових медіа, поширенням інтернету, блогів, соцмереж. З іншого боку, треба вести мову про внутрішню реструктуризацію літератури – жанрові та видові модифікації, стильові пошуки та експерименти, інтеграцію в колі мистецтв та культури загалом. Оскільки сучасну літературу сприймаємо як процес, що розгортається, його діагностика має попередній і необов'язковий характер. Лише зі значної часової відстані можна впевнено говорити про домінантні чи другорядні явища, тоді як сьогодні вони переплітаються та взаємодіють, формуючи тим самим нову якість вітчизняної літератури.

Так чи інакше, наша література в означений період переживала стан *post-*: пострадянський, постколоніальний, посттоталітарний, постмодерний, постіндустріальний. З усіх подібних характеристик найважливішими є дві, які й були предметом полемік українських інтелектуалів: постколоніалізм та постмодернізм. У 1990-х роках існували гарячі суперечки, який з цих термінів більше пасує до української літератури. Об'єктивно, художня словесність – разом з усією національною культурою, разом з усім суспільством, що переживало й почасти досі переживає кризу ідентичності – входило в постколоніальний стан, коли зарано тішитися свободою, бо треба водночас позбуватися стереотипів минулого і навчатися життя на волі. Що ж до естетичних орієнтацій, то після культурної ізоляції від Заходу й від світу в цілому ми опинилися в ситуації постмодерну й постмодернізму як форми культури. Звісно, була спокуса легко перейняти цей тренд. У першій половині 90-х це видавалося елементарним завданням, саме тому лунало так багато ентузіастичних заяв про наше входження до європейської культури, про перспективи перекладів та визнання українських авторів за кордоном тощо.

Однак це виявилось легковажною ілюзією, причому з двох причин. Одна криється в неможливості легко подолати величезну культурну відстань у кілька поколінь, подолати наше відставання від світових процесів, нашу

подвійну загумінковість (СРСР сам себе ізолював від світу, до того ж у цій країні українська література мала підпорядкований статус щодо російської). Друга – у відсутності міцної традиції, переємності здобутків, у внутрішній роз'єднаності самої літератури, в численних поділах на покоління, формації, групи тощо. Отож, постмодернізм став епізодом або течією, а не епохою в літературному житті незалежної України. Він виявився інкорпорованим у ширший контекст [2, 155], що був визначений попередніми обставинами колоніальної залежності, а також неокolonіальними тенденціями періоду після розпаду СРСР. Подеколи ці тенденції чинні донині, зокрема вони присутні в культурній свідомості мешканців Сходу та Півдня України, як це довели суспільні події 2013–2015 років.

У літературній творчості 90-х років у центрі літературних дискусій та експериментів не випадково опинилися проблеми художньої мови. Визволена від догматики, переосмислена заново, вона мала засвідчити й народження нової якості літературного письма, що спиралося на неповторне, індивідуально пережите й індивідуально виражене. Це був принциповий відхід від попередньої практики радянської літератури, яка преферувала вираження загальних ідей, типового героя та типових ситуацій. Недаремно про найбільш прикметні книжкові новинки того десятиліття (1991-2001), як-от «Московіада» й «Перверзія» Юрія Андруховича, «Вовча зоря» і «Щоденний жезл» Євгена Пашковського, «Сталінка» Олеся Ульяненка, «Польові дослідження з українського сексу» Оксани Забужко, «Воццек» Іздрика, «Не-ми» Юрка Гудзя, «Шибениця для ніжності» Степана Процюка можна сказати, що їхнім головним героєм є, властиво, мова – визволена з неволі мовна феєрія, яка заповнює текстовий простір, інтригуючи, знетямлюючи та заворожуючи читача. Мова літератури цього періоду набуває нової якості. Вона стає інструментом оприявлення приватного досвіду в цілій гамі його самовиражень. Починаючи від усвідомлення нетипового, індивідуально своєрідного до спроби означити те, що межує з підсвідомістю, що позначене містикою.

Ув освідченнях українських письменників також спостережемо цей мотив, коли вони сприймають мову як поле гри, поле експерименту, що стає інтригою й викликом для людини пера. «Суттю моїх книжок, – заявляє Юрій Іздрик, – є таке собі змагання з мовою, дивні ігри з мовою. Спроба йти за нею, спроба керувати нею. От це, можливо, є їхньою ідеєю на креативному рівні, способом творення. Але граючись у ці ігри – а ігри ці, виявляється, дуже небезпечні – стикаєшся із багатьма побічними ефектами» [6, 11]. Поєднання ейфорії свободи в мові зі страхом щодо її наслідків – характерна суперечливість доби. Якщо звільнення від обмежень та догм, справді, супроводжується радісним почуттям, то входження в неосвоений простір – нового стилю, мовної творчості, експерименту – породжує непевність і сумніви, а то й страх наближення слова до реальності, його пророчої сили, про яку говорить Іздрик. Радість звільнення при цьому балансується через відчуття меж власної мови – відчуття, добре знайоме кожному письменникові. Та як би там не було, емансипація літератури від

неодмінного суспільного обов'язку стала заслугою першого періоду Незалежності (в усій гамі значень, включаючи і позитивні й негативні наслідки) – «аж до цілковитої «незалежності» від будь-яких суспільних рефлексій, аж до повної руйнації книжкового ринку й видалення професії письменника на глибокі соціальні маргінеси. Від однієї ненормальності в іншу...» [11, 435], за оцінкою Івана Андрусяка.

Прикметною особливістю сучасної української літератури є брак стійкого епічного елементу та поєднання епічного з ліричним. Це можна пов'язати з національною традицією (сильний ліричний струмінь характеризує народнопісенну творчість). Але є й ближчі причини. Письменники доби Незалежності виявляються обмеженими в пошуку та присвоєнні чужого життєвого досвіду. Натомість вони багато уваги концентрують на власному досвіді, проектуючи його на письмо. Через те їхні тексти позначені сильною автобіографічністю, в героях легко вгадуються прототипи самих авторів, а літературна професія часто стає предметом оповіді та своєрідною інтригою для зображеного в цих текстах світу (Ю. Андрухович, О. Забужко, Ю. Іздрик, С. Процюк, С. Жадан, А. Дністровий, Т. Прохасько, І. Карпа). Р. Харчук справедливо завважує, що сучасна проза «залишається переважно автобіографічною, ліричною й іронічною» [12, 244].

Рішуча зміна естетичних орієнтацій відбувається на межі ХХ–ХХІ століть. Першу фазу розвитку літератури за доби Незалежності можна асоціювати з постмодернізмом – як спробу входження в цей загальноновизнаний дискурс, адаптацію й приміряння до нього національних мовно-стильових ресурсів. Проте вже на початку така спроба видавалася непослідовною та суперечливою: не засвоївши як слід естетичного досвіду модернізму, не можна було успішно увійти в координати постмодернізму. Тому на початку нового століття й тисячоліття відбуваються знакові процеси переорієнтації: з формальних означників на змістові, з іронічно-викривальної стилістики на щирий пафос. Авторитетний закордонний оглядач Віталій Чернецький зі США вважає такий процес цілком закономірним: «...Умовно-“барокові” твори чергуються з прозоро реалістичними, глибинне занурення в інтертекстуальність чи гра як фундаментальний принцип відходить на другий план, даючи місце текстам “нової відвертості” чи наївності, емоційної прямої... Українська література стає загалом більш відкритою, розмаїтою» [1]. Звісно, цього не можна не вітати. У художній прозі це проявляється в урізноманітненні жанрів, тем, мотивів, зокрема освоєнні екзотичних для української літератури пластів, як-от містика й жахи (Є. Кононенко, О. Ульяненко), детектив (В. Лапікура, А. Кокотюха), дистопія (В. Кожелянко, Ю. Щербак), травелог (М. Кідрук), фентезі (В. Рутківський).

У сучасній літературі відбувається відновлення авторитету романного жанру [9]. Так, у 90-х було опубліковано багато пошуково-експериментальної прози й кількісно домінували малі жанри (оповідання, новели), натомість у 2000-х і літератори, і читачі ставлять на роман. Відроджуються його традиційні жанрові форми – історичний роман, роман-біографія, пригодницький роман, мелодраматичний роман, сатиричний

роман, а також з'являються нові, відповідні духові часу романи (кібер-роман, роман-антиутопія, фентезі тощо).

Так само істотним є народження (варто було би підкреслити – тривале і в муках, з огляду на незадовільні умови книговидавання та ринку) популярної літератури, що задовольняє переважаючий сегмент читачів і відображає наші актуальні реалії [8, 43]: сьогодні, на відміну від 1990-х, роман масового попиту є дуже затребуваним жанром, представлений сотнями оригінальних видань, а серед його авторитетів – визнані письменники (Василь Шкляр, Ірен Роздобудько, Марія Матіос, Олесь Ільченко, Наталка Сняданко, Володимир Лис, Юрій Винничук, Галина Вдовиченко, Володимир Даниленко, Мирослав Дочинець, Володимир Рутківський та ін.). Свого часу відсутність власної літератури масового попиту була однією з характерних проблем росту нашої літератури: так, Н. Зборовська вважала її дуже вразливою для загальнокультурної ситуації [5]. Проте, за останні роки в цьому сенсі досягнуто значного поступу: читач визначив книжки, що здобули масовий успіх, а видавці посилено цікавляться потенційними бестселерами й беруться за публікацію серій поп-романів, як-от велике харківське видавництво «Фоліо» чи «Клуб сімейного дозвілля».

Із сучасного погляду некоректним було би визнання роману масового попиту за неповновартісну, ущербну літературу, як це традиційно робить частина критиків, згадуючи дихотомію елітарного/масового, що була характерна для періоду модернізму. Межі соціально-культурного запиту в наш час виявляються цілком затертими, так що не видається можливим відокремити сферу масового від елітарного [10]. А питання майстерності (талант чи ремесло?) лишається риторичним. Навпаки, варто наголосити, що добрий текст у сучасній прозі народжується саме на перетині популярного смаку та індивідуальної оригінальності автора, тобто в тому випадку, коли автор зуміє добре відчувати й «уловити» загальні настрої та очікування читача, відчуття свого часу та його специфічних духовних потреб.

Тенденція поколіннєвого розриву, що була дуже відчутною в 90-і роки [4], на сьогодні потроху вирівнюється, хоча її присутність зраджує тоталітарну травму нашої літератури, її неповноту та ущербність, з якої непросто нині виходити. Так сталося, що з добою Незалежності старше покоління письменників (шістдесятники та старші) майже усунулося від активної творчості. Причини цього явища – тема для окремої розмови. Вони, зрештою, цілком поважні: криза цінностей, перехід у політику, фізичне старіння тощо. Так чи інакше, наяву нині дисбаланс літературних сил, якщо оцінювати з погляду поколіннєвих формацій. Конфронтація й розрив, що ділять окремі покоління, але мало їх поєднують, – притаманні не тільки українському суспільству; у переломні періоди такі явища переживає кожна культура.

Фактично верства активних та популярних авторів репрезентована нині двома поколіннями – середнім (40–50-річні) й молодшим (20–30-річні автори). Старше покоління, за винятком небагатьох метрів, котрі лишилися творчо активними (Валерій Шевчук, Юрій Щербак, Михайло

Слабошпицький), істотно не впливає на ситуацію. Можна назвати лише поодинокі факти, коли метри відгукувались на творчість їхніх молодших колег (у передмовах/післямовах, інтерв'ю та ін. св. п. Павла Загребельного, Анатолія Дімарова, також Валерія Шевчука, Романа Іваничука). І навпаки, автори середнього та молодшого покоління подібним чином ігнорують твори своїх старших колег. Розрив поколінь виявляється глибокою й за давненою проблемою нашого літературного процесу. Це унеможлиблює ту культурно-історичну традицію, яка мала би єднати різні покоління творців однієї національної культури, про що з тривогою заявляють окремі письменники, як-от М. Кіяновська в недавній полемічній статті в «Літакценті» [7].

Заслугою авторів середнього покоління, що активно діяли упродовж періоду незалежності, є повернення до повноти української літератури в усій розмаїтості жанрів та стилів, а також стилізацій чи стильових ігор, що не менш важливо. Знаковими й резонансними для розвитку нашого письменства в новому сторіччі стали романи Тараса Прохаська «НепрОсті» (2002), Павла Вольвача «Кляса» (2003), Леоніда Кононовича «Тема для медитації» (2004), Володимира Даниленка «Кохання в стилі бароко» (2009), Оксани Забужко «Музей покинутих секретів» (2009), Степана Процюка «Троянда ритуального болю» (2010), Сергія Жадана «Ворошиловград» (2010), Володимира Лиса «Століття Якова» (2010), Юрія Винничука «Танго смерті» (2012) та ін. Це лише поверховий перелік, наведений у хронологічній послідовності, аби унаочнити, як формуються ідейно-тематичні пріоритети в сучасній прозі, як ускладнюються її завдання й форми.

Дарма тут було би перелічувати прізвища та назви творів, що варті уваги, адже їх десятки й сотні. За таким переліком ми побачили б загальну тенденцію, спрямовану на «вирівнювання» сучасної української прози: 1) внутрішнє, що визначається зростанням літературної майстерності, утвердженням інститутів редагування та критики після їхнього упадку в 90-х роках (попри слабкості цих позицій, які лишаються вразливими у вітчизняному літпроцесі); 2) зовнішнє, що виявляється у відповідності смакам та запитам різних груп і формацій читачів – підлітків, активної молоді, інтелігенції, жінок, емігрантів, мандрівників, шукачів, пригод, старших осіб.

Нове століття стало періодом надзвичайної активності літературної молоді, яка не лише заявляє про себе, а й формує перспективні тенденції розвитку. Література молодих письменників адекватно відповідає на запити сучасного читача, а також – на виклики техногенного XXI сторіччя. Як видно, незалежна Українська Держава дає певні умови для розвитку талантів молодих авторів. Тому їхня творча активність проявляється не тільки у звичних для молоді формах, не лише реалізується у виданні колективних альманахів та індивідуальних збірок поезії, як це традиційно мало місце в минулому. Поряд із цим молоді таланти беруться за втілення більш амбітних задумів, зокрема за написання художніх романів. Український роман в останні роки значно «помолодшав» (усупереч утертим уявленням про те, що успішний роман може написати автор після 40-50 років життя). На сьогодні

авторами українських романів стають молоді письменники, про що свідчить хоча б стрімка літературна кар'єра Любка Дереша, Тані Малярчук, Максима Кідрука, Олексія Чупи, Вікторії Амеліної тощо. Причина тут не тільки в амбітності молодих літераторів. Свідомо чи ні, вони заповнюють ту лакуну, яка утворилася на ринку культурних послуг – і пишуть романи про життя та захоплення своїх ровесників, тобто ту специфічну сферу, яку найкраще знають та відчувають.

Таким чином, у сучасній українській літературі, в межах чвертьстоліття її розвитку в умовах державної Незалежності, відбулася рішуча загальносуспільна, культурна та естетична реорієнтація. Втратили сенс та були дискваліфіковані стилістичні норми та кліше радянської словесності. виявилися затребуваними різноманітні експерименти з художньою мовою, яку слід було позбавити офіційно-парадного лоску та пристосувати до нових вимог доби. Народилася нова література, зосереджена на постаті сучасної людини в актуальних умовах суспільної трансформації. Для цього вона мала виробити новий художній досвід, створити нові стилі та риторичні прийоми. Це був шлях до осягнення повноти національної літератури в різних сенсах цього поняття (тематичному, жанровому, стилістичному, персонажному, поколіннєвому тощо). На сьогодні витворено нові літературні форми, що гідно втілюють образ сучасності в її охудожненій проекції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Віталій Чернецький: «Літературі властиві певні синусоїдні коливання» [Ел. ресурс]. Режим доступу: <http://litakcent.com/2015/09/15/vitalij-cherneckyj-literaturi-vlastyvi-pevni-synusoidni-kolyvannja/>.
2. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. 2-е вид. / Тамара Гундорова. – К.: Критика, 2013. – 344 с.
3. Даниленко В. Лісоруб у пустелі. Письменник і літературний процес / Володимир Даниленко. – К.: Академія, 2008. – 352 с.
4. Дністровий А. «Шістдесятники» - «дев'ятдесятники»: тяглість, розриви, конфронтація? / Анатолій Дністровий // Українська мова та література. – 2005. – № 15. – С. 16–18.
5. Зборовська Н. Сучасна масова література в Україні як загальнокультурна проблема / Ніла Зборовська // Слово і Час. – 2007. – № 6. – С. 3–8.
6. Іздрик Ю. Інший формат / Упор. Тараса Прохасько / Юрій Іздрик. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – 36 с.
7. Кіяновська М. Кілька нотаток про смерть української літератури / Маріанна Кіяновська [Літакцент: ел. ресурс]. Режим доступу: <http://litakcent.com/2015/06/25/kilka-notatok-pro-smerukrajinskoji-literatury/>.
8. Павлишин М. Козаки в Ямайці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі / Марко Павлишин // Українська мова та література. – 2005. – № 15. – С. 14–15.
9. Пагутяк Г. Український роман, або Не так тії вороги... / Галина Пагутяк [Ел. ресурс] Режим доступу: <http://pahutyak.com> (2015. – 4 вересня).

10. Сторі Дж. Теорія культури і масова культура / Пер. з англ. С. Савченка / Джон Сторі. – Харків: Акта, 2005. – 360 с.
11. Сучасна українська література кінця XIX – початку XXI ст. / Упор., передм. І. Андрусяка. – К.: Школа, 2006.
12. Харчук Р. Сучасна українська проза. Постмодерний період : навчальний посібник / Роксана Харчук. – К.: Академія, 2008. – 248 с.
13. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Дмитро Чижевський. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. – 511 с.

В данной статье рассматривается переход украинской литературы от состояния колониальной зависимости и ограниченности до современных форм и жанров, удовлетворяющих запросы читателя XXI века. Это был путь от языковых экспериментов и малых форм до становления полноценного романа, от разрушения колониальной матрицы до постколониальной свободы. Остаются проблемы поколенческого дисбаланса, массовой литературы, но в последние годы они успешно решаются. Авторами знаковых произведений современной литературы являются представители среднего поколения О. Забужко, Ю. Андрухович, Л. Кононович, В. Даниленко, М. Матиос и др. Однако творческую активность проявляют также молодые писатели Т. Малярчук, М. Кидрук, О. Чуна, В. Амелина и др. Актуальная ситуация позволяет с умеренным оптимизмом оценивать перспективы развития украинской художественной литературы.

Ключевые слова: литература, колониальное и постколониальное состояние, писатель, поколение, текст, жанр, язык, эксперимент.

The article examines the transition Ukrainian literature from the state of colonial dependency and limiting to the modern forms and genres that satisfy the demand of the 21st century reader. It was the way from linguistic experiments and small forms to the formation of full-right novel, from the destruction of colonial matrix to post-colonial freedom. There are problems with generational disbalance and popular literature, but in recent years, they have successfully been solved. The representatives of the middle generation have become the authors of the significant works of modern literature: O. Zabuzhko, YU. Andrukhovych, L. Kononovich, V. Danylenko, M. Matios etc. But creative activity is also displayed by the young authors T. Malyarchuk, M. Kidruk, O. Chupa, V. Amelina etc. Current situation gives grounds for evaluating perspectives of development of Ukrainian literature with moderate optimism.

Key words: literature, colonial and post-colonial condition, writer, generation, text, genre, language, experiment.

Стаття надійшла до редакції 02.10.2015

Прийнято до публікації 22.10.2015